

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ЛАБОРАТОРІЇ «МАКАРЕНКО-РЕФЕРАТ»

© Балацінова А. Д., 2015

<http://orcid.org/0000-0002-3247-0694>

У статті розкриваються передумови створення всесвітньо відомого центру макаренкознавства – лабораторії «Макаренко-реферат» Марбурзького університету (ФРН). Основні з них – актуальність соціально-педагогічного досвіду А.С. Макаренка для Німеччини після Другої світової війни; переоцінка цінностей у повоєнній західнонімецькій педагогіці, пошук нею нових шляхів виховання; визнання таланту радянського педагога і письменника; наукові інтереси окремих педагогів (Х. Нооль, Л. Фрьозе, Г. Хілліг, З. Вайтц та інші); результати першого міжнародного макаренкознавчого симпозиуму у м. Флото (ФРН, 1966).

Ключові слова: *передумови створення, А.С. Макаренко, західнонімецьке макаренкознавство, Марбурзький університет, Науково-дослідний центр порівняльної педагогіки, лабораторія «Макаренко-реферат».*

Балацінова А.Д. К вопросу о предпосылках создания лаборатории «Макаренко-реферат».

В статье раскрываются предпосылки создания всемирно известного центра макаренковедения – лаборатории «Макаренко-реферат» Марбургского университета (ФРГ). Основные из них – актуальность социально-педагогического опыта А.С. Макаренко для Германии после Второй мировой войны; переоценка ценностей в послевоенной западногерманской педагогике, поиск ею новых путей воспитания; признание таланта советского педагога и писателя; научные интересы отдельных педагогов (Х. Нооль, Л. Фрьозе, Г. Хиллиг, З. Вайтц и другие); результаты первого международного макаренковедческого симпозиума в г. Флото (ФРГ, 1966).

Ключевые слова: *предпосылки создания, А.С. Макаренко, западногерманское макаренковедение, Марбургский университет, Научно-исследовательский центр сравнительной педагогике, лаборатория «Макаренко-реферат».*

Balatsynova A. Preconditions for the establishment of Makarenko-referat laboratory.

The article deals with the preconditions for the establishment of world-renowned centre of Makarenko studies – Makarenko-Referat laboratory of the Philipp University of Marburg. It was established that the foremost among them was an increased relevance of social and educational experience of A.S. Makarenko in the Federal Republic of Germany after the World War II; revaluation of values in the West Germany's postwar pedagogics, search for the new ways of upbringing;

recognition of soviet talented educator and writer; scientific interests of several educationalists (H. Nool, L. Fröse, G. Hillig, S. Weitz etc.). Results of the first international symposium on Makarenko studies held in Vlotho (Federal Republic of Germany, 1966), participants of which, having different views on ideas and personality of A.S. Makarenko (ranging from defining him as a dictator in pedagogics to recognizing him as a pedagogic phenomenon of the global scale), stressed the necessity of a more objective, scientific research of his legacy, that would be free of ideological determinism, were also an important precondition.

This centre of Makarenko studies was instituted by L. Fröse, H. Hillig and S. Weitz based on the Comenius-Referat laboratory, that existed at the Prague Research Institute of Pedagogics of Academy of Sciences of the Czechoslovak Socialist Republic.

Key word: *preconditions for the establishment, A.S. Makarenko, Makarenko studies in the West Germany, University of Marburg, Research centre of comparative pedagogics, Makarenko-Referat laboratory.*

Постановка проблеми. Заснована 9 лютого 1968 року в Марбурзькому університеті імені Філіппа (ФРН) лабораторія «Макаренко-реферат» завдяки своїм дослідженням життя і творчості видатного українського педагога і письменника стала всесвітньо відомим науково-дослідним центром макаренкознавства. Основні зусилля співробітники лабораторії на чолі з Гьотцом Хіллігом (G. Hillig) спрямували на розробку наукової біографії А.С. Макаренка, підготовку видання його праць, яке б повністю відповідало науковим критеріям, і на особливостях сприйняття макаренківських ідей у Радянському Союзі та за його межами. За роки існування лабораторії у науковий обіг уведено невідомі раніше біографічні факти, авторські матеріали А.С. Макаренка, різноманітні макаренкознавчі джерела тощо.

Як відомо, діяльність лабораторії «Макаренко-реферат» справила великий вплив на макаренкознавство в різних країнах, насамперед у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Італії, СРСР, ознаменувавши новий етап у вивченні життя і теоретичної спадщини видатного педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що в сучасному науковому просторі існує низка досліджень, автори яких частково торкалися питань діяльності лабораторії «Макаренко-реферат» (Н. Дічек, Л. Гриценко, А. Фролов та інші), а також внеску її свівзасновника та незмінного керівника Г. Хілліга у справу вивчення та пропаганди науково-педагогічної спадщини А.С. Макаренка (О. Абарінов,

Т. Бондар, М. Гетманець, І. Зязюн, В. Моргун та інші). Проте передумови створення цієї лабораторії ще не стали предметом спеціального вивчення.

Мета статті – розкрити основні передумови створення лабораторії «Макаренко-реферат» при Науково-дослідному центрі порівняльної педагогіки Марбурзького університету імені Філіппа.

Виклад основного матеріалу. Перші відомості про педагогічну діяльність А.С. Макаренка стали відомі в Німеччині ще у 20–30-х роках ХХ століття. Це були розповіді членів робочих делегацій, що побували у виховних установах, якими керував Антон Семенович (матеріали публікувалися в німецьких газетах і журналах), а також інформаційні повідомлення радянської преси і Комінтерну. Зокрема, тринадцять публікацій цього періоду ввійшли до збірки «Макаренко в Німеччині 1927–1967 рр. Статті та свідoctва», який вийшов у 1968 році під редакцією Г. Хілліга. Серед них: 1) нарис О.М. Горького про його візит до Куряжа і комуни імені Ф.Е. Дзержинського, який ще до його публікації у Радянському Союзі, був надрукований у Німеччині в газеті «Франкфуртер Цайтунг» («Frankfurter Zeitung») від 23 лютого 1929 року; 2) нарис про одного із колоністів, колишнього безпритульного Белковського, опублікований в грудні 1932 року в органі Комінтерну «Інпрекор» («Inprekor», «Internationale Pressekorrespondenz») глава про комуни імені Ф.Е. Дзержинського із книги німецького педагога Ленкі фон Кербер «Радянська Росія бореться зі злочинністю», яка вийшла в берлінському видавництві «Ровольт» («Rowohlt») у березні 1933 року [2].

Проте широке знайомство зарубіжних читачів із творами А.С. Макаренка почалося після Другої світової війни, коли виник значний інтерес до Радянського Союзу, його науки і культури. Так, у період із середини 40-х років до середини 50-х років ХХ століття «Педагогічна поема» була видана у 22, «Прапори на баштах» та «Лекції про виховання дітей» – у 13, «Книга для батьків» – у 10 країнах світу. А.С. Макаренко посів одне з перших місць серед письменників та педагогічних діячів, які представляли СРСР в країнах радянської орієнтації. Саме завдяки перекладам його праць, що почали з'являтися у НДР із 1949 року, свою увагу на нього звернули й західнонімецькі вчені-педагоги. У ФРН перша збірка макаренківських творів, упорядником якої став Х. Віттіг (H. Wittig), вийшла лише у 1961 році. Відображенням гострого політичного розмежування в макаренкознавчій роботі тих років (не тільки у двох

німецьких державах, але й в усіх країнах Східної та Західної Європи) стала її суперобкладинка, на якій можна було прочитати: «... боротьба з його радянською педагогікою становить ще нездійснене повною мірою завдання сьогодення» [1, с. 113].

Висока оцінка непересічної особистості та педагогічних досягнень А.С. Макаренка серед багатьох педагогів Західної Німеччини 50–60-х років ХХ століття є заслугою насамперед трьох учених Геттінгенського університету – професора Хермана Нооля (H. Nohl) та його учнів – Елізабет Хаймпель (E. Heimpel) і Леонхарда Фрьозе (L. Frose).

У 1949 році книгу «Путівка в життя. Педагогічна поема» було видано німецькою мовою в НДР і тоді ж Х. Нооль отримав її від свого колеги зі Східного Берліну Карла Сотмана. Л. Фрьозе у передмові «40 років Макаренка у Німеччині» до збірки «Макаренко у Німеччині 1927–1967 рр. Статті та свідoctва» (1968) так розповідає про початок свого знайомства з А.С. Макаренком: «Херман Нооль зустрів своїх гостей, тримаючи у руці «Поему», щоб прочитати їм захоплюючу сцену з неї... Усі зрозуміли, що Нооль тримає в руках справжнє відкриття, розповісти про яке він хоче кожному. Ноолю ж було ясно, що тепер це стане справою його життя» [2, с. 118].

Зазначимо, що рецензія Х. Нооля на «Педагогічну поему», опублікована в 1950 році в журналі «Ді замлунг» («Die Sammlung»), стала першою західнонімецькою публікацією про А.С. Макаренка. Автор рецензії дав дуже високу оцінку радянському педагогу-письменнику, назвавши його «великим педагогічним явищем історичного значення» й поставивши його в один ряд із такими класиками педагогіки, як Х. Зальцман, Й. Песталоцці, Х. Літц [3, с. 47]. Він закликав до серйозного переосмислення теоретичних праць і педагогічного досвіду А.С. Макаренка з метою якнайповнішої реалізації їхніх можливостей у вирішенні фундаментальних проблем виховання у повоєнний час. Відомий російський вчений В. Малінін вважає, що оцінка Х. Нооля справила помітний вплив на вивчення А.С. Макаренка у Західній Німеччині [1, с. 114]. Погоджується з ним і Г. Хілліг, який зазначає, що саме Х. Нооль своєю рецензією задав напрямок подальшої дискусії навколо А.С. Макаренка у ФРН [3, с. 47].

Через рік після виходу рецензії Х. Нооля з'являється робота Е. Хаймпель «Вікно на Схід» – перша в західнонімецькій літературі докладна інтерпретація «Педагогічної поеми».

З 1954 року виступати перед громадськістю з публікаціями та доповідями, присвяченими педагогіці А.С. Макаренка, а також проводити на відповідну тему заняття зі студентами почав наймолодший серед членів «Геттінгенської трійки» – Л. Фрьозе (1924–1994). Саме його вважають «родоначальником» тих спеціальних наукових досліджень життя і творчості А.С. Макаренка, які з середини 60-х років ХХ століття пов'язані з іменем Марбурзького університету [Там само, с. 48].

На думку Г. Хілліга, Л. Фрьозе був «особливо здатний до наукової діяльності в області макаренкознавства» завдяки своєму походженню і знанню російської мови. Він народився 9 лютого 1924 року в родині німців-менонітів інженера Пітера Фрьозе та його дружини Елізабет, уродженої Унгер, у поселенні Ейнлаге (Айнлаге) (нім. Einlage) (нині територія м. Запоріжжя). У 1941 році Л. Фрьозе з відзнакою закінчив Запорізьку середню школу № 22. Після переїзду до Німеччини, його було призвано на військову службу. Після важкого вогнепального поранення й ампутації лівої ноги, він у літньому семестрі 1944 року приступає до вивчення права і гуманітарних наук у Бреслау (нині – Вроцлав). Після закінчення війни Л. Фрьозе продовжує навчання в області педагогіки, психології та соціології у Геттінгені та Базелі. У 1949 році в Геттінгенському університеті під керівництвом Х. Нооля він захищає дисертацію про педагогічну культурну систему німців-менонітів у Росії й отримує докторський ступінь [4].

У 50-х роках ХХ століття Л. Фрьозе викладає в університетах Німеччини: Гамбурзькому (з 1950 року), Вільному в Західному Берліні (з 1956 року) та Мюнстерському (з 1959 року). У цей період Л. Фрьозе публікує декілька важливих досліджень про внесок А.С. Макаренка у світову педагогіку: «Радянська соціалістична педагогіка А.С. Макаренка» (1954), «До- і післяреволюційний педагогічний розвиток А.С. Макаренка – засновника сучасної радянської педагогіки» (1955), «Педагогічно-літературна творчість А.С. Макаренка» (1956), «Радянський ідеал освіти. Враховуючи особливо А.С. Макаренка» (1957) [3].

Особливий інтерес у наукових колах викликала його книга «Ідейно-історичні рушійні сили російської та радянської педагогіки» (1956), де

А.С. Макаренку присвячено окремий розділ. В очах Л. Фрьозе А.С. Макаренко – «найвидатніший педагог нашої епохи», «ще не в повну міру оцінений педагогічний геній». На цю книгу було опубліковано близько 30 рецензій. Саме з цим дослідженням Л. Фрьозе у 1957 році проходить процедуру габілітації у Вільному університеті й здобуває науковий ступінь доктора габілітованого.

1961 року він був запрошений до Марбурзького університету на посаду професора і керівника кафедри педагогіки. Там він працює до 1989 року (до моменту переходу на пенсію), очолюючи близько чверті століття Науково-дослідний центр порівняльної педагогіки [4].

На думку М. Гетманця, особливий інтерес Л. Фрьозе до педагогічної теорії А.С. Макаренка був обумовлений не тільки її близькістю до концепцій трудового виховання відомих німецьких педагогів Г. Кершенштайна (1851–1932) та В. Лайа (1862–1928), як вважають німецькі дослідники, а й спогадами дитинства, появою у Німеччині воєнних та повоєнних років великої кількості дітей-сиріт та безпритульних [5, с. 20].

Поряд із названими спеціалістами, чий внесок у розповсюдження ідей А.С. Макаренка був особливо значним, у ФРН виходять багаточисельні публікації про нього та його педагогічну систему інших авторів. Так, позитивну оцінку працям А.С. Макаренка дав у 1952 році В. Рест (W. Rest), чим викликав доброзичливе ставлення до них у католицькому світі. Проте, до середини 50-х років ХХ століття радянського педагога у ФРН оцінювали в цілому вкрай негативно (Ф. Пеггелер (F. Peggeler), М. Ланге (M. Lange), Ж. Рабас (J. Rabas) та інші), що було частиною ворожого ставлення до всього, що відбувалося у СРСР, НДР, інших країнах Східної Європи після Другої світової війни, поділу світовими державами Німеччини та сфер впливу в Європі. Показовою у цьому плані є стаття Г. Мьобуса (G. Möbus) «Педагог у ролі диктатора. До питання про колективну педагогіку Макаренка», надрукована в одному з номерів журналу «Католицький вихователь» («Der katholische Erzieher») за 1955 рік. У ній автор представив виховну систему радянського педагога як «переддень тоталітарно-диктаторського режиму», а його колектив – як «апарат диктатури», де дітей муштрують для сліпого послуху, «упрягають в ярмо знеособленого буття, заповненого працею в системі п'ятирічок». Сам А.С. Макаренко зображувався жорстоким диктатором, що стояв над дітьми та педагогами й пред'являв їм свої беззастережні вимоги [6].

Більш лояльними у своїх оцінках були Е. Блохман (E. Blochmann), Х. Гротхоф (H. Grothoff) та інші [7].

На початку 60-х років ХХ століття у ФРН вийшли чотири книги про А.С. Макаренка: Л. Адольфс (L. Adolfs) «А.С. Макаренко. Вихователь на службі революції» (1962), В. Настайнчик (W. Nastainczyk) «Радянська педагогіка Макаренка. Критичний аналіз його колективізації» (1963), Е. Файфель (E. Feifel) «Персональне та колективне виховання. Католицька оцінка радянської педагогіки Антона Семеновича Макаренка» (1963, 1965), І. Рюттенауер (I. Ruttenauer) «А.С. Макаренко. Вихователь та письменник в радянському суспільстві» (1965). Статті опублікували Ф. Бонзак (F. Bohnsack) (1960, 1963), О. Анвайлер (O. Anweiler) (1963), В. Зюнкель (W. Sunkel) (1965) та інші.

У контексті досліджуваної проблеми варто відзначити, що у 1963–1964 роках з'являються макаренкознавчі публікації Г. Хілліга: «А.С. Макаренко. Література німецькою мовою, видана до 1962 р.» (спільно з І. Раух) (1963), «Виховання до колективу через колектив. До однієї з категорій А.С. Макаренка» (1964) та інші.

Таким чином, основною проблемою, що обговорювалася у західнонімецькому макаренкознавстві в цей період, було співвідношення педагогіки А.С. Макаренка і комунізму та її конкретний педагогічний аспект – виховання особистості у колективі.

Зауважимо, що починаючи з 1954 року робота над спадщиною А.С. Макаренка у ФРН отримала академічну спрямованість. В університетах та педагогічних закладах країни у навчальні програми були включені лекції та семінари про радянського педагога, вивченню його педагогічної системи присвячувалися курсові та дипломні роботи, почали захищатися дисертації. Серед студентів і професорів, на різного роду наукових форумах відбувалося широке обговорення творів А.С. Макаренка.

«Чарівливість» «Педагогічної поеми» – ось що, на думку Г. Хілліга, зіграло вирішальну роль у зростанні популярності радянського педагога у ФРН [2, с. 118]. У 1950 році професор Х. Нооль писав: «Можна заздрити російському народу, який володіє таким багатством. Книга будить у кожному читачеві педагогічні почуття, вона наповнена досвідом і мудрістю вихователя, викладеними у чудовій художній формі. Цю книгу й у нас будуть всюди читати з великим інтересом, будуть сперечатися з нею, оскільки вона – багато більше, ніж

тільки теорія педагогіки безпритульних» [8]. Як зазначає Г. Хілліг, саме «Педагогічна поема» розбудила в ньому, тоді ще студентові Франкфуртського університету, інтерес до А.С. Макаренка – письменника і педагога [2, с. 118].

Російська дослідниця Л. Гриценко серед причин широкого звернення західних педагогів до спадщини А.С. Макаренка слушно виокремлює соціальні, які визначаються зростанням після Другої світової війни загального інтересу до СРСР, його науки та культури (у тому числі й педагогіки), та власне наукові, що обумовлені станом західної педагогічної науки, науковими інтересами окремих педагогів, розробкою певних тем тощо [10].

Загальний фон розвитку педагогічної думки у ФРН у післявоєнний час характеризувався вимогами ревізії і « нової » орієнтації педагогіки в умовах « долі Німеччини, що змінилася », пошуками нових цілей, основ виховання і навчання [9]. На думку В. Малініна, це було пов'язане з тим, що післявоєнна західнонімецька педагогіка зазнала сильного впливу з боку прагматичної педагогіки Д. Дьюї та американської системи освіти і виховання. Однак у середині 50-х років ХХ століття теорія і практика прагматичної педагогіки були піддані критиці в самих США. Цю критику багато хто у ФРН сприйняв як крах цілої педагогічної епохи. Необхідність переоцінки цінностей у педагогіці оживила старі суперечки, суть яких зводилася до вічного питання: куди далі? У атмосфері сумнівів, розбіжностей, роздумів про історичні долі педагогічних ідей особистість і досвід А.С. Макаренка набули особливої привабливості [1].

А. Фролов вважає, що у працях і досвіді радянського педагога фахівці бачили реальну можливість критичної переоцінки і оновлення західної педагогіки та школи, оскільки А.С. Макаренко запропонував людям не тільки новаторські ідеї, але й реальний соціально-педагогічний досвід, зрозумілі та підтвержені практикою засоби досягнення цілей соціально-гуманітарного розвитку [7, с. 64]. Зокрема, В. Настайчик писав: « Багато чого, що відсутнє в західній педагогіці, що зупинилося в ній, або нею забуте, або виявилось їй не під силу, ми знаходимо – принаймні як первісну основу – в педагогіці Макаренка. Для західної педагогіки вартий уваги перш за все стиль, основний тон радянської педагогіки Макаренка, який надавав виховній практиці постійний мажорний тон, а педагогічній науці – оптимізм » [1, с. 115].

Розмах наукової роботи по вивченню спадщини А.С. Макаренка у ФРН був складовою системи « Остфоршунга » (« Ostforschung ») (вивчення Сходу), яка

об'єднувала більш ніж 400 різних центрів, інститутів, лабораторій та інших спеціальних служб. Їхня діяльність координувалася та фінансувалася Німецьким товариством з вивчення Східної Європи (Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, DGO), яке видавало щомісячний журнал «Східна Європа» («Osteuropa»). Одним із напрямів у загальній системі «Остфоршунга» були роботи з педагогічної проблематики, що охоплювали три кола проблем: 1) вивчення спадщини А.С. Макаренка; 2) історичний розвиток та сучасний стан шкільної освіти у Радянському Союзі; 3) дослідження «педагогічної ситуації у НДР». Таким чином, для дослідників, які займалися вивченням політичної системи і народної освіти в соціалістичних країнах, А.С. Макаренко став головним і єдиним представником радянської педагогіки. Л. Фрьозе називав його вершиною розвитку педагогічного мислення у СРСР, але «вершиною в пустелі» [7, с. 120].

Результатом такої посиленої уваги до спадщини А.С. Макаренка став перший міжнародний макаренкознавчий симпозіум, який пройшов 17–20 лютого 1966 року у Флото (ФРН). Ініціатором його проведення був керівник Науково-дослідного центру порівняльної педагогіки Марбурзького університету Л. Фрьозе, один із найавторитетніших західнонімецьких дослідників життя і творчості видатного радянського педагога.

Незадовго до симпозіуму Л. Фрьозе опублікував аналітичний огляд найбільш важливих, з його точки зору, робіт про А.С. Макаренка у ФРН за останні п'ять років [3]. У ньому результати дискусії серед західнонімецьких макаренкознавців щодо співвідношення педагогіки А.С. Макаренка і комунізму він резюмував наступним чином: «Макаренко великий педагог, тому що, хоча, разом із тим комуніст». Він стверджував, що першої точки зору дотримувалися марксисты («тому що»), другу поділяє він та «деякі інші», третю – колишні члени гуртка Х. Нооля [1].

Л. Фрьозе піддав гострій критиці догматичне, необ'єктивне ставлення католицьких теологів до радянського педагога. Зокрема, догматизм В. Настайнчика, за Л. Фрьозе, полягає в тому, що він підходить до педагогіки А.С. Макаренка упереджено, бачить в ній тільки радянську педагогіку, яка через свій тоталітарний характер підлягає беззастережному засудженню [Там само].

З'ясування змісту тези «А.С. Макаренко став великим педагогом усупереч своїм комуністичним поглядам» продовжилося на симпозіумі у Флото під час дискусій за доповідями Л. Фрьозе і В. Настайчика. Обговорювався на ньому й педагогічний аспект проблеми «Макаренко і комунізм» – виховання особистості в колективі у радянського педагога.

Результатом першого міжнародного макаренкознавчого симпозіуму стала настанова на більш об'єктивне, наукове вивчення А.С. Макаренка, вільне від ідеологічної визначеності. За Л. Фрьозе, власне дослідження А.С. Макаренка у ФРН тільки починалися [1].

За його ініціативи у лютому 1968 року при Науково-дослідному центрі порівняльної педагогіки Марбурзького університету з метою вивчення життя та творчості А.С. Макаренка було створено лабораторію «Макаренко-реферат». Серед її засновників були також Г. Хіллг, який у 1965 році на запрошення Л. Фрьозе приступив до роботи в Марбурзькому університеті, та З. Вайтц, який тоді закінчував навчання в цьому ж університеті. Головним завданням лабораторії стало сприяння науковому дослідженню та поширенню спадщини А.С. Макаренка [2]. Думка про створення та назву такого макаренкознавчого центру виникла під впливом лабораторії «Коменський-реферат» при Празькому науково-дослідному інституті педагогіки Академії наук ЧССР, яка під керівництвом Іржи Кюрашека видавала найбільш відоме повне зібрання творів Я.А. Коменського [3].

Висновки. Вищезазначене дозволяє стверджувати, що основними передумовами створення лабораторії «Макаренко-реферат» Марбурзького університету стали: актуальність соціально-педагогічного досвіду А.С. Макаренка для Німеччини після Другої світової війни; переоцінка цінностей у повоєнній західнонімецькій педагогіці, пошук нею нових шляхів виховання; визнання таланту радянського педагога і письменника; наукові інтереси окремих педагогів (Х. Нооль, Л. Фрьозе, Г. Хіллг, З. Вайтц та інші); результати першого міжнародного макаренкознавчого симпозіуму у м. Флото (ФРН, 1966).

Література

1. Малинин В.И. А.С. Макаренко в Западной Германии / В.И. Малинин // Сов. педагогика. – 1968. – № 3. – С. 112–121.

2. Хиллиг Г. 20 лет лаборатории по изучению наследия А.С. Макаренко / Г. Хиллиг // Сов. педагогика. – 1988. – № 10. – С. 117–123.

3. 25 Jahre Makarenko-Referat : [1968–1993] / [Philipps-Universität Marburg, Fachbereich Erziehungswissenschaften, Institut für Erziehungswissenschaft, Forschungsstelle für Vergleichende Erziehungswissenschaft, Arbeitsgruppe Makarenko-Referat ; Red.: Götz Hillig, Irene Wiehl]. – Marburg : Makarenko-Referat, 1993. – 288 S. – (Opuscula Makarenkiana ; Nr. 13).

4. Warkentin J. Froese, Leonhard [Электронный ресурс] / Jakob Warkentin. – Текст. дані. – Режим доступу : http://www.mennlex.de/doku.php?id=art:froese_leonhard. – Дата звернення: 23.10.14. – Назва з екрана.

5. Гетманец М.Ф. Статьи о Макаренко педагоге и писателе / М.Ф. Гетманец, И.О. Гетманец. – Х. : Майдан, 2013. – 170 с.

6. Кумарин В. В спорах о Макаренко / В. Кумарин, Ф. Кумпф // Учит. газета. – 1967. – 19 сент. – С. 4.

7. Фролов А.А. А.С. Макаренко в СССР, России и мире: историография освоения и разработки его наследия (1939–2005 гг., критический анализ) / А.А. Фролов. – Н. Новгород : Изд-во Волго-Вятской академии гос. службы, 2006. – 417 с.

8. Кумарин В. Фальсификаторы. Как в Марбурге создают «новый образ» А.С. Макаренко / В.В. Кумарин // Учит. газета. – 1973. – 27 сент. – С. 4.

9. Гриценко Л.И. Личностно-социальная концепция А. С. Макаренко в современной педагогике : Сравнительный анализ отечественного и зарубежного макаренковедения : автореферат дис. ... доктора педагогических наук : 13.00.01 / Тюменский гос. ун-т. – Екатеринбург, 1998. – 43 с.

10. Яркина Т.Ф. Критический анализ состояния и тенденций развития буржуазной педагогики в ФРГ / Т.Ф. Яркина. – М. : Педагогика, 1979. – 216 с.